

Ο καλύτερος των κόσμων του Μαρξ

«Όλα είναι καλύτερα στον καλύτερο δυνατό κόσμο»

Η κατάρρευση των σοσιαλιστικών καθεστώτων στην ανατολική Ευρώπη ωθεί σε ένα κριτικό ξαναδιάβασμα του Μαρξ, μια και τα καθεστώτα αυτά, δικαίως ή αδικώς, διατείνονταν πως εφαρμόζαν τις δικές του ιδέες.

Αυτός ήταν λοιπόν ο καλύτερος των κόσμων που είχε προβλέψει και υποσχεθεί καθ' υπερβολή ο Μαρξ; Στην πραγματικότητα, ένας κόσμος καθόλου καλύτερος, συγκριτικά, αλλά μάλλον χειρότερος από τον παλιό καπιταλιστικό κόσμο, που παλινορθώθηκε πανηγυρικά.

Ποιος ήταν εντέλει κατά τον Μαρξ ο καλύτερος των δυνατών κόσμων; Πώς τον αξιολογούσε σε σχέση με τον κόσμο στον οποίο ζούσε; Δεν ασχολείται ποτέ ειδικά με αυτό το ζήτημα, και έτσι πρέπει, για να το διαλευκάνουμε, να ερευνήσουμε σε σκόρπια κείμενα. Η δυσκολία άλλωστε αυτής της διαλεύκανσης επιτείνεται εξαιτίας του γεγονότος ότι δεν μπορούμε να αποφύγουμε την αναφορά στο διάσημο σύστημα του Λάμπνιτς, επειδή ακριβώς ο τρόπος με τον οποίο ο Μαρξ αντιμετωπίζει τον Λάμπνιτς δεν στερείται αντιφατικότητας.

Ο Μαρξ, ο Ένγκελς και ο Λάμπνιτς

Ο Μαρξ και ο φίλος του ο Ένγκελς δεν κρύβουν το θαυμασμό τους για τον Λάμπνιτς.

Ο Μαρξ τον τοποθετεί σε μια τιμητική θέση μέσα στο μεγάλο ρεύμα της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας, στην οποία αποδίδει έναν αποφασιστικό ρόλο στην ιστορία της διάνοησης γενικά, και ειδικά στη διαμόρφωση του δικού του στοχασμού. Ένας από τους τρόπους που συνήθιζε να χρησιμοποιεί για να χαρακτηρίσει αυτή την πνευματική εποποιία ήταν «Από τον Λάμπνιτς στον Χέγκελ», διακρίνοντας έτσι τον πρωτεργάτη του κινήματος από εκείνον που το ολοκλήρωσε.

Ο Jacques D'Hondt είναι ομότιμος καθηγητής του Πανεπιστημίου του Poitiers και πρώην πρόεδρος της Γαλλικής Φιλοσοφικής Εταιρείας.

Ο Ένγκελς, που ήταν σίγουρα ένας καλός ερμηνευτής του μαρξικού στοχασμού, τονίζει την αξία και τον ιστορικό ρόλο της ανακάλυψης του απειροστικού λογισμού και παίρνει με ζέση το μέρος του Λάιμπνιτς στη διαμάχη της πρωτιάς που τον έφερε παραδοσιακά αντιμέτωπο με τον Νεύτωνα. Και όταν ακόμη θα αρχίσει να αμφιβάλλει, εκ των υστέρων, για τον απόλυτο χαρακτήρα αυτής της πρωτιάς, δεν θα μπορέσει να αντισταθεί στον πειρασμό να πει: «ο διαφορικός και ολοκληρωτικός λογισμός ανακαλύφθηκε από τον Λάιμπνιτς και ίσως και από τον Νεύτωνα»¹.

Δεν τόλμησε άλλωστε να γράψει «Ο Λάιμπνιτς, ο θεμελιωτής των μαθηματικών του απείρου, απέναντι στον οποίο εμφανίζεται σαν λογοκλόπος και καταστροφέας ο γάιδαρος αυτός της επαγωγής, ο Νεύτων»²; Ο Λάιμπνιτς παραμένει πάντα γι' αυτόν «εκείνος ο Γερμανός που διαχέει διαρκώς γύρω του μεγαλοφυείς ιδέες, χωρίς να τον απασχολεί σε ποιον θα αποδοθεί η δόξα, στον ίδιον ή σε κάποιους άλλους»³.

Μέσα σε ένα περιβάλλον που το πιο άμεσο ενδιαφέρον του είναι το πρόβλημα της δικαίωσης του κόσμου και του Θεού, ο Ένγκελς διαμαρτύρεται για τη βλακώδη ύβρι που απειθύνει ο Ντύρινγκ στον Λάιμπνιτς. Ο Ντύρινγκ πήρε το θάρρος να χαρακτηρίσει κακόβουλα τον Λάιμπνιτς σαν έναν άνθρωπο ο οποίος στερείται κάθε υψηλής ηθικής αρχής, αυτός ο καλύτερος από όλους τους αυλικούς φιλοσόφους⁴. Και είναι γνωστή η χαρά του Μαρξ όταν ο φίλος του, ο δρ. Κούγκελμαν του έκανε δώρο στα γενέθλιά του δυο κομμάτια από την ταπετσαρία του γραφείου του Λάιμπνιτς, το σπίτι του οποίου είχε μόλις κατεδαφιστεί στο Ανόβερο. Ο Μαρξ τα έβαλε αμέσως στην καλύτερη δυνατή θέση στο δικό του γραφείο⁵. Μπροστά σε τόσες εκδηλώσεις ευγνωμοσύνης και θαυμασμού εκπλήσσεται κανείς που δεν βρίσκει μέσα στο έργο του Μαρξ περισσότερα δείγματα επίδρασης του Λάιμπνιτς.

Ο Μαρξ δεν στερείται ενδιαφέροντος για την αρχή των μη διακριτών ή για την έννοια του καλύτερου δυνατού, δεν θα έπρεπε όμως να έχει φέρει επίσης σε αντιπαράθεση τις δικές του απόψεις για τη φύση, την αξία και την πρόοδο της ανθρωπότητας, με εκείνες του Λάιμπνιτς; Αν διαβάζοντας τον Μαρξ μπορούμε εύκολα να φανταστούμε πως η έννοια του καλύτερου δυνατού κόσμου αποτελεί την εσωτερική διάσταση ενός στοχασμού που εμπλέκεται σε συγκεκριμένα σύγχρονα προβλήματα, είναι αντίθετα αρκετά δύσκολο να εντοπίσουμε αυτή τη θετική παρουσία.

Από την άλλη μεριά, είναι περιεργό το ότι, όταν ο Μαρξ αναφέρεται στον καλύτερο δυνατό κόσμο –και το λέει κάθε φορά στα γαλλικά–, το κάνει με έναν τρόπο ειρωνικό και για να χαρακτηρίσει με αυτό τον όρο το αίσθημα κάποιων δογματικών που τους ελέγχει και τους αντιμάχεται.

Γινόμαστε τότε μάρτυρες ενός περιεργού θεάματος: ένας θαυμαστής του Λάιμπνιτς, καλός γνώστης του έργου του, μοιάζει από τη μια να αντιτίθεται σ' αυτόν πάνω σε αυτή τη συγκεκριμένη προβληματική, και από την άλλη να στιγματίζει τις θεωρίες στις οποίες αντιτίθεται, εκφράζοντάς τις ειρωνικά κατά τον τρόπο του Λάιμπνιτς, εκτρέποντάς τις από το αυθεντικό τους νόημα.

Ο κακός κόσμος

Για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε καλύτερα τη συμπεριφορά του Μαρξ και την παράδοξη χρήση που κάνει καμιά φορά των τυπικών εκφράσεων του Λάμπνιτς, θα πρέπει να κάνουμε μια γρήγορη ανασκόπηση μιας πλευράς της εξέλιξης του στοχασμού του, τεχνητά αποσπασμένης από τις άλλες για τη μεγαλύτερη ευκολία της μελέτης.

Η θεωρία του Μαρξ, με την πάροδο του χρόνου και την επεξεργασία της, εμπλουτίστηκε και μετασηματίστηκε με πολύπλοκους τρόπους, αλλά, από την άποψη που εξετάζουμε εδώ, μπορούμε να θεωρήσουμε πως είχε ως αφετηρία μια σχετικά απλή διαπίστωση: πως η ανθρώπινη κοινωνία, εδώ και τώρα, είναι κακή και είναι κακή ολοκληρωτικά.

Όπως γνωρίζουμε, ο Μαρξ κατά τα νεανικά του χρόνια είναι ένας από τους πιο ένθερμους υποστηρικτές του δημοκρατικού φιλελευθερισμού στη Ρηνανία. Ύστερα από λίγο οι εμπειρίες και οι αναλύσεις του τον οδήγησαν στο να συνδέσει στενά το πολιτικό πεπρωμένο του κόσμου με το οικονομικό του πεπρωμένο. Ερεινά λοιπόν και ανακαλύπτει τον κοινωνικό κόσμο, την αληθινή του φύση, που αρχικά παραμένει κρυφή, τον μύχιο σπαραγμό του, τις συγκεκριμένες διενέξεις και τις αντιφάσεις του. Διεξάγει αυτή την έρευνα στις αρχές της δεκαετίας του 1840, όταν ήταν 22 έως 25 χρονών (γεννήθηκε το 1818).

Τον ίδιο καιρό έρχεται σε επαφή με τις αναλύσεις του Ένγκελς, οι οποίες καταλήγουν σε ένα θεμελιώδες ερώτημα: πώς είναι ο κόσμος στον οποίο ζούμε ώστε να δημιουργεί αναπόφευκτα κρίσεις και επαναστάσεις; Ποιες, λοιπόν, είναι οι συνθήκες της δυνατότητας που όταν ωριμάσουν προκαλούν με αυθόρμητο τρόπο τέτοιες οικονομικές κρίσεις και τέτοιες επαναστάσεις; Με την υπόβλητη, βέβαια, προοπτική, που θα παραμείνει έκτοτε σταθερή καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του Μαρξ και του Ένγκελς; Κάτω από ποιες προϋποθέσεις θα μπορούσε να εμφανιστεί μια ανθρωπότητα απαλλαγμένη από κρίσεις και επαναστάσεις, και ποιου είδους δράση θα μπορούσε να ευνοήσει την εμφάνιση ενός τέτοιου κόσμου;

Χρειάζεται όμως πρώτα να γίνει η διάγνωση της βασικής πάθησης του σύγχρονου κόσμου.

Ο Μαρξ θα αφιερώσει πολλές μελέτες σε αυτό το σκοπό.

Ένα από τα πρώτα του έργα, αρκετά παράδοξο και συχνά παραμελημένο, αποτελεί μετὰξὺ άλλων, πιο εκτεταμένων και πιο γνωστών έργων του, μια σημαντική συνεισφορά σε αυτό το θέμα.

Στο έργο του αυτό ασχολείται με αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε «η δυστυχία των πλουσίων». Αποδεικνύει εκεί πως ο κόσμος αυτός είναι κακός ακόμα και γι' αυτούς που ευνοεί σχετικά περισσότερο, και η απόδειξη γι' αυτό είναι ότι και αυτοί αυτοκτονούν και πιθανώς πιο συχνά, σε σύγκριση με τους φτωχούς.

Είναι αρκετά προκλητικό να επισημάνει κανείς πως το κείμενο αυτό όπου υποστηρίζει πως η κοινωνία ολόκληρη είναι άρρωστη, συμπεριλαμβανομένων και των κυρίαρχων τάξεων, δημοσιεύεται από τον Μαρξ στο περιοδικό που διευθύνει ο φίλος του ο Μόουζες Ες Ο *κοινωνικός καθρέφτης*, «όργανο που έχει προορισμό την αντιπροσώπευση των χωρίς ιδιοκτησία λαϊκών μαζών και τον φωτισμό της παρούσας κοινωνικής κατάστασης»⁶.

Το 1846, λοιπόν, ο Μαρξ κατά κάποιον τρόπο αρθρογραφεί στο όνομα των πλουσίων ιδιοκτητών, σε ένα περιοδικό που διατείνεται ότι βρίσκεται στην υπηρεσία των φτωχών⁷.

Μπορούμε άλλωστε μόλις και μετά βίας να πούμε πως αρθρογραφεί. Στην ουσία δεν δημοσιεύει, με μια σύντομη εισαγωγή και κάποιες προσωπικές παρατηρήσεις, παρά ένα τμήμα των *Απομνημονευμάτων* ενός αξιωματικού της παρισινής αστυνομίας – του Jacques Reuchet, για τον οποίο άλλωστε θα ήταν δυνατό να ειπωθούν πολλά.

Σε μια παράγραφο των *Απομνημονευμάτων* του⁸ ο Reuchet αφηγείται πολλές περιπτώσεις αυτοκτονίας εύπορων ατόμων, ευνοημένων από τη μοίρα, όμως θανάσιμα βασανισμένων από τις κοινωνικές σχέσεις, και ειδικά τις οικογενειακές, τις αρχαϊκές, τις παράλογες, που όμως δεν θα μπορούσαν να είναι διαφορετικές μέσα στην κοινωνία που έχει έτσι διαμορφωθεί. Αντιστοιχούν σε ένα σύνολο γενικών συνθηκών που αντιστοιχούν επίσης μεταξύ τους και για τις οποίες θα λέγαμε πως είναι «συνδυνατές».

Ο Μαρξ τονίζει το γεγονός πως η γαλλική κοινωνική κριτική, που σε αυτό είναι πολύ ανώτερη από άλλες, και ειδικά από τη γερμανική κοινωνική κριτική, καταγγέλλει τις αντιφάσεις και τον απάνθρωπο χαρακτήρα της σύγχρονης ζωής προς όλες τις τάξεις της κοινωνίας. Είναι η κοινωνία ολόκληρη που χαρακτηρίζεται από δυσαρμονία, που είναι αποδιοργανωμένη, άρρωστη, ακόμα κι αν τα μέλη της δεν το αισθάνονται όλα με τον ίδιο τρόπο.

Ο Μαρξ λέει πως με την παρουσίαση των αποσπασμάτων του Reuchet στο γερμανικό κοινό, έχει την πρόθεση να

«δώσει ένα παράδειγμα αυτής της γαλλικής κριτικής, για να δείξει όλη τη ματαιότητα των φιλανθρωπικών αντιλήψεων της μπουρζουαζίας, που φαντάζεται πως το κοινωνικό ζήτημα περιορίζεται στην προσφορά λίγου ψωμιού και λίγης παιδείας στους προλετάριους, λες και μόνο ο εργάτης υποφέρει από τη σημερινή κοινωνική κατάσταση, και σαν, από την άλλη, ο παρών κόσμος να ήταν ο καλύτερος των κόσμων».

Ο Μαρξ διαβλέπει στο ζήτημα της αυτοκτονίας, που αφορά όλες τις τάξεις της κοινωνίας, ένα «σύμπτωμα της ελαττωματικής οργάνωσης της κοινωνίας μας».

Από τη δική του μεριά ο Ένγκελς επαινεί τον Γάλλο σοσιαλιστή Φουριέ. Εκείνον που όντως είχε επισημάνει πως

«είναι δυνατό με την κριτική και μόνο της μπουρζουαζίας, ιδωμένης στις εσώτερες σχέσεις της και χωρίς να λάβουμε υπόψη τις σχέσεις της με το προλεταριάτο, να μπορέσουμε να κατανοήσουμε την ανάγκη μιας κοινωνικής αναδιοργάνωσης»⁹.

Για τον Μαρξ, ο αστός συνοψίζεται, θα μπορούσαμε να πούμε, στην τετριμμένη λειτουργία ενός κερατοδέκτη. Το έχειν καταβροχθίζει όλο του το είναι. Είναι σκλάβος του χρήματος, του κεφαλαίου. Είναι, όπως το λέει ο Ένγκελς, «ο υπηρέτης της κοινωνικής κατάστασης και των προκαταλήψεων που αυτή συνεπάγεται»¹⁰. Παρά τα φαινόμενα και την τυφλή του ικανοποίηση, δεν είναι σε τελευταία ανάλυση παρά ο υπηρέτης των υπηρετών του. Είναι προς όφελος όλων των ανθρώπων και χάρη στη δράση όλων των ανθρώπων που ο κόσμος αυτός θα αλλάξει, θα ελευθερωθεί.

Ο αντιφατικός κόσμος

Σε αυτήν ωστόσο τη γενική καταδίκη ενός κόσμου που έγινε κακός ο Μαρξ και ο Ένγκελς θα εισαγάγουν σύντομα μια επισήμανση μεγάλης σπουδαιότητας.

Πράγματι, αν όλοι οι άνθρωποι υποφέρουν αντικειμενικά από την παρούσα κατάσταση, η συμπεριφορά τους απέναντί της δεν είναι πανομοιότυπη, αντιδρούν σε αυτήν υποκειμενικά με διαφορετικούς τρόπους.

Οι καπιταλιστές, εντελώς αλλοτριωμένοι από το χρήμα, βρίσκουν καμιά φορά ικανοποίηση σε αυτή την ίδια την αλλοτρίωση, που έχει άλλωστε σαν αποτέλεσμα, μεταξύ άλλων, να τους καθιστά εντελώς τυφλούς απέναντί της. Δεν έχουν καμιά θέληση να αλλάξουν αυτό τον κόσμο, όπου αισθάνονται απατηλά ευτυχημένοι.

Όσο γι' εκείνους ανάμεσά τους που αισθάνονται δυστυχημένοι και υφίστανται τα χτυπήματα της μοίρας, δεν βλέπουν ούτε αυτοί την ανάγκη να αλλάξουν τον κόσμο. Δίνουν μια ατομική λύση στο πρόβλημα, είτε με την αυτοκτονία είτε με άλλα μέσα.

Υπάρχει στον κόσμο μια αρρώστια που αποκοιμίζει και μια άλλη που ξυπνά και ηλεκτρίζει. Έτσι αναδιατυπώνει εκ νέου ο Ένγκελς, το 1892, το συμπέρασμα στο οποίο είχαν καταλήξει σε αυτό το σημείο με τον Μαρξ, κατά το 1847-48:

«Όσο οι τάξεις των ιδιοκτητών δεν θα αισθάνονται την ανάγκη να απελευθερωθούν και θα εγείρονται, αντίθετα, με όλες τους τις δυνάμεις ενάντια στην απελευθέρωση της εργατικής τάξης, αυτή η τελευταία είναι υποχρεωμένη να πραγματοποιήσει μόνη της την κοινωνική επανάσταση»¹¹.

Η εργατική τάξη δεν περιορίζεται μόνο να υποφέρει, γίνεται επίσης μαχητική, βίαιη.

Ο κακός αυτός κόσμος έχει και την καλή του πλευρά. Γεννά αυτός ο ίδιος το σπέρμα ενός καλύτερου κόσμου. Το καλύτερο που υπάρχει σε αυτό τον κακό κόσμο είναι αυτό που του δίνει κρυφά τη δύναμη να πάει πιο μακριά.

Ο Μαρξ, πριν καθορίσει επακριβώς μέσα στην αντιφατική ανθρώπινη πραγματικότητα μια ομάδα ανθρώπων που ικανοποιούνται με την κατεστημένη αταξία χωρίς καν να αντιλαμβάνονται την ασυνέπεια που αυτό συνιστά, και μια άλλη ομάδα ανθρώπων που, αυτοί, εύχονται την αλλαγή, μελέτησε τους Γάλλους ιστορικούς της εποχής της Παλινόρθωσης, τους Γκιζό, Ωγκυστέν, Τιερύ, Μινιέ, Θιέρσο.

Οι ιστορικοί αυτοί επεξηγούσαν εκτενώς πως η ιστορία ήταν μέχρι τότε μια πάλη των τάξεων. Περιέγραφαν λεπτομερώς τη γαλλική Επανάσταση σαν το αποτέλεσμα της πάλης μεταξύ της αστικής τάξης, που την ταύτιζαν καμιά φορά με την Τρίτη τάξη, και της αριστοκρατίας. Η πάλη αυτή ολοκληρωνόταν με την τελική νίκη της αστικής τάξης. Φρονούσαν, κατά συνέπεια, πως στο εξής θα έπρεπε να επικρατήσει μια κοινωνική ομοφωνία: η πάλη των τάξεων είχε τελειώσει. Η γαλλική Επανάσταση καθιέρωνε, μετά από κάποιες διακυμάνσεις, μια οικονομική, κοινωνική, θρησκευτική, πολιτική αρμονία.

Για τους Γκιζό, Μινιέ, και αρκετούς άλλους, η γαλλική Επανάσταση εγκατέστησε τον καλύτερο δυνατό κόσμο και αντιπροσωπεύει το τέλος της ιστορίας: η χριστιανική θρησκεία αποκαλύπτει ανώτερη από όλες τις άλλες, τις οποίες είτε θα απαλείψει είτε θα

απορροφήσει. Ο φιλελεύθερος καπιταλισμός προβάλλεται ως η τελική και πλήρως ικανοποιητική μορφή της οικονομικής ζωής, μέσα στα όρια του δυνατού. Η συνταγματική μοναρχία ή η αστική δημοκρατία δεν μπορούν να ξεπεραστούν, ως ανθρώπινη ποιότητα, από κανένα άλλο πολιτικό καθεστώς¹² αποτελούν το έσχατο όριο.

Θα έπρεπε να έχει κανείς τη λίγο διαβολική μεγαλοφυΐα του Αδόλφου Θιέρσου, για να αντιληφθεί και να διαβεβαιώσει, ήδη από το 1832, πως αυτή η πάλη των τάξεων, της οποίας την πρόσφατη ιστορία είχε ανατρέξει μαζί με τον φίλο του τον Μινιέ, έμελλε να συνεχιστεί, συνεχιζόταν ήδη, με μια άλλη μορφή, με άλλους πρωταγωνιστές¹².

Το γεγονός, όμως, της συμμετοχής σε νέες διαμάχες σήμαινε αρκετά καθαρά ότι ο νέος ανθρώπινος κόσμος δεν ήταν ακόμα ο κάλλιστος, ότι θα υπήρχαν και πάλι οικονομικές κρίσεις, θρησκευτικοί πόλεμοι και πολιτικές επαναστάσεις, πως η ιστορία δεν είχε τελειώσει και πως η κατά σύστημα αισιοδοξία δεν ήταν επίκαιρη.

Η κριτική της απολογίας

Για θρησκευτικούς λόγους ο Λάμπνιτς υπερασπίστηκε την εικόνα ενός Θεού δημιουργού ενός κόσμου που κατά την κρίση των ανθρώπων μοιάζει, εν μέρει τουλάχιστον, κακός. Διεξάγει όμως αυτή τη θεοδικία με έναν πολύ πρωτότυπο τρόπο. Αποδεικνύει κατ' αρχάς όχι ότι ο κόσμος δεν είναι καλός επειδή τον έφτιαξε ο Θεός, αλλά, αντίθετα, πως ο Θεός δικαιολογείται γιατί ο κόσμος δεν είναι καθαυτός δικαιολογήσιμος. Η θεοδικία του θεμελιώνεται σε αυτό που θα μπορούσε να ονομαστεί κοσμοδικία. Ο κόσμος –παρ' όλες τις αδυναμίες του– είναι καθαυτός ο καλύτερος απ' όλους τους δυνατούς κόσμους, και ο Θεός δεν κατόρθωσε να φτιάξει κάτι καλύτερο. Υπόκειται και αυτός στις συνθήκες της λογικής, της μεταφυσικής, των μαθηματικών, ακόμα και της φυσικής, που είναι περιοριστικές.

Πολλοί ουτοπιστές δεν επιβάλλουν στον εαυτό τους συνθήκες τόσο αυστηρές όταν επινοούν τα φιλοσοφικά τους συστήματα. Μπορούμε να θεωρήσουμε πως ο Λάμπνιτς, μέσα στον ορίζοντα του χριστιανισμού του, αλλάζει την παραδοσιακή αντίληψη του Θεού. Εν πάση περιπτώσει, ξεχωρίζει καθαρά από τον Καρτέσιο. Μπορούμε λοιπόν, αν μας ενδιαφέρει περισσότερο μια επίκαιρη χρήση των θεωριών παρά το αυθεντικό τους περιεχόμενο, να βρούμε στον Λάμπνιτς εκπληκτικές αναλύσεις. Ο Μαρξ υποστηρίζει, ίσως με προπέτεια, πως «οι κρατικοί φιλόσοφοι της Πρωσίας (έτσι όπως τους αποκαλούν οι αντίπαλοί τους), από τον Λάμπνιτς ως τον Χέγκελ, εργάστηκαν για την καθαίρεση του Θεού»¹³.

Όσο για τον Μαρξ, δεν ήταν δυνατό να ενδιαφέρεται για το θεό*, από τη στιγμή που έχασε τη χριστιανική πίστη της παιδικής του ηλικίας. Απεναντίας, καθώς αναπτυσσόταν ο στοχασμός του, η *δίκη** και η υπεράσπιση της έννοιας του δυνατού θα παίξουν έναν σημαντικό ρόλο, η μια σε αντίθεση με την άλλη. Ο Μαρξ, φιλόσοφος του δυνατού, είναι ο εχθρός της απολογίας.

Ο Μαρξ δεν νομίζει πως ο άνθρωπος μπορεί να κάνει περισσότερα από ό,τι ο Θεός του

* Ελληνικά στο πρωτότυπο.

* Ελληνικά στο πρωτότυπο.

Λάμπνιτς, ο οποίος μπορεί να κάνει ό,τι θέλει. Υπάρχουν γι' αυτόν όρια του δυνατού, και θα πασχίσει να τα ξερευνήσει. Έτσι, θα παλέψει με όλες του τις δυνάμεις ενάντια σε καθετί που το θεωρεί ουτοπικό, καθετί που παραμελεί τις θεμελιώδεις συνθήκες της δράσης και της ανθρώπινης σκέψης. Ένα γεγονός και ειδικά η εμφάνιση ενός νέου σταδίου της ανθρώπινης ιστορίας δεν πραγματοποιούνται ποτέ παρά όταν όλες οι απαραίτητες συνθήκες έχουν συνενωθεί, και είναι απαραίτητη μια συμφωνία των όρων που μοιάζει πολύ στη *συνδυνατότητα του Λάμπνιτς*.

Ο φιλόσοφος και ο πολιτικός θεωρητικός πρέπει λοιπόν να αναλύουν σχολαστικά τον κόσμο έτσι όπως είναι, και, αν ασχολούνται με τη μελλοντική εξέλιξη αυτού του κόσμου, είναι υποχρεωμένοι να βρουν την αιτία ή το σπέρμα της μέσα στον παρόντα κόσμο. Για παράδειγμα, ο Μαρξ εξετάζει επί μακρόν τον καπιταλιστικό κόσμο και την ιστορία του, και ανακαλύπτει, μεταξύ όλων των προϋποθέσεων που θεμελίωσαν τη δυνατότητα της ύπαρξής του, τον αποφασιστικό παράγοντα που καθόρισε την πραγμάτωσή του: την εμφάνιση στην Ευρώπη του ελεύθερου εργάτη, ως συνέπεια της αποσύνθεσης των κοινωνικών σχέσεων της φεουδαρχίας.

«Οι προϋποθέσεις της ιστορικής ύπαρξης του καπιταλισμού δεν εξασφαλίζονται καθόλου μόνο από την κυκλοφορία των εμπορευμάτων και του χρήματος. Ο καπιταλισμός δεν εμφανίζεται παρά εκεί όπου ο κάτοχος των μέσων παραγωγής και των πόρων ζωής βρίσκει στην αγορά τον ελεύθερο εργάτη, πωλητή της εργατικής του δύναμης, και η μοναδική αυτή ιστορική συνθήκη εμπεριέχει έναν ιστορικό κόσμο»¹⁴.

Έτσι, σε κάθε ιδιαίτερη μορφή της ανθρώπινης ιστορίας κάνουν την εμφάνισή τους οι συνθήκες γέννησης μιας νέας κοινωνικής μορφής. Η βαρβαρότητα προετοίμαζε το έδαφος για τη δουλεία, και η δουλεία το προετοίμαζε για τη φεουδαρχία, η οποία γεννούσε τους όρους για την πραγμάτωση του καπιταλισμού. Όταν αυτές οι αντικειμενικές συνθήκες δεν υπάρχουν, τα σχέδια για έναν καλύτερο κόσμο δεν είναι παρά μάταιες ονειροπολήσεις, αντισταθμιστικές αυταπάτες, που άλλωστε κατά γενικό κανόνα δεν κάνουν άλλο παρά να αναπαριστούν κάτω από μια μεταμφίεση ένα παρελθόν οριστικά ξεπερασμένο.

Οι άνθρωποι φτιάχνουν μόνοι τους την ιστορία τους, όπως δεν κουράζεται να επαναλαμβάνει ο Μαρξ, αλλά μέσα σε συνθήκες που δεν τις διάλεξαν οι ίδιοι. Ο Μαρξ πίστεψε πως αποκάλυψε, μέσα στον σύγχρονό του καπιταλιστικό κόσμο, που αποσυνετίθετο, τα παραγωγικά στοιχεία ενός νέου κόσμου, ποιοτικά διαφορετικού, καλύτερου, του οποίου τα συστατικά στάδια πίστεψε πως ήταν σε θέση να διακρίνει: τη γενικευμένη δημοκρατία, έπειτα τον σοσιαλισμό και τέλος τον κομμουνισμό.

Η γενναιόδωρη δράση των ανθρώπων που επιθυμούν να συμμετάσχουν σε αυτή την έλευση, και ιδιαίτερα αυτών που προορίζονται για κάτι τέτοιο από την κοινωνική τους θέση και μόνο, δηλαδή των προλεταρίων, θα είναι πιο αποτελεσματική και θα κοστίσει λιγότερο αν έχει οδηγό της ένα όραμα ή μια σωστή αντίληψη της παρούσας πραγματικότητας: πρέπει να τη βλέπουν τέτοια που είναι, να διακρίνουν τις αντικειμενικές συνθήκες αλλαγής που εμπεριέχει.

Και είναι στο σημείο αυτό που, κατά κάποιον τρόπο, ο Μαρξ επιλέγει ανάμεσα στους όρους που ο Λάμπνιτς διατεινόταν ότι είχε συνενώσει. Αφοσιώνεται, όπως ο Λάμπνιτς,

αλλά με διαφορετικό τρόπο, στον καθορισμό του δυνατού. Πρόκειται όμως για ένα πιθανό μέλλον, και η σκόπευση αυτού του πιθανού μέλλοντος φαίνεται να μην είναι συμβατή με την υπεράσπιση του παρόντος. Είναι αυτή καθαυτή η υπεράσπιση στην οποία στοχεύει, όχι όταν πρόκειται για την απολογία του Θεού, αλλά όταν πρόκειται για την υπεράσπιση του κόσμου έτσι όπως είναι, και κυρίως όταν συνηγορεί για την πολιτική οικονομία που διέπει τον σύγχρονο κόσμο.

Η λέξη απολογητής γίνεται κάτω από τη γραφίδα του ένας υποτιμητικός όρος.

Πράγματι, εκείνοι που έχουν συμφέρον, ή που πιστεύουν ότι έχουν συμφέρον, να διατηρηθεί ο κόσμος έτσι όπως είναι, πασχίζουν να τον παρουσιάσουν διαφορετικό από ό,τι είναι σε εκείνους που έχουν αντικειμενικά συμφέρον να τον αλλάξουν. Με τον τρόπο αυτό πιστεύουν πως θα αποθαρρύνουν τις νεωτεριστικές προσπάθειες αυτών των τελευταίων.

Υπερασπίζονται λοιπόν, με τον έναν ή με τον άλλο τρόπο την καθεστηκυία τάξη του κυρίαρχου καπιταλισμού. Και κάνοντας αυτό, καταλήγουν να χρησιμοποιούν γι' αυτόν τους όρους που προέρχονται, με λιγότερη ή περισσότερη αυθεντικότητα, από την προσωπική γλώσσα του Λάιμπνιτς.

Αυτό που εκπλήσσει εδώ είναι ότι ο Μαρξ, ξεσκεπάζοντας και πολεμώντας τους, δεν λαμβάνει τον κόπο να καταγγείλει την παραποίηση που κάνουν αυτών των όρων, παρά, αντιθέτως, περιορίζεται στο να παίρνει τοις μετρητοίς τα λεγόμενά τους και να στρέφει ειρωνικά εναντίον τους αυτούς τους όρους, χωρίς να τους διορθώνει.

Ο ίδιος δεν υποκύπτει ποτέ στον πειρασμό της απολογίας. Οι τίτλοι όλων σχεδόν των έργων του περιέχουν μια λέξη που χαρακτηρίζει καλά τη στάση του απέναντι στα αντικείμενα μελέτης του: τη λέξη κριτική. Η κριτική αντιτίθεται στην απολογία.

Έτσι ο Μαρξ κοροϊδεύει όλους αυτούς που υπερασπίζονται αυτό τον κακό, απάνθρωπο, αντιφατικό κόσμο, που κρύβουν τις κακές του πλευρές, που δεν βλέπουν τη διαδικασία της σήψης που τον υποσκάπτει. Κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα συντάσσουν κοσμοδικίες, που αναγκαστικά καταλήγουν σε απολογίες του θεού των μοντέρνων καιρών: του χρήματος, του κεφαλαίου, της αγοράς.

Από αυτή την άποψη, ο Μαρξ δεν ασκεί κριτική σε όλους τους φιλελεύθερους οικονομολόγους, για το λόγο ότι οι σπουδαιότεροι από αυτούς, των οποίων προβάλλεται ως μαθητής, έχουν και οι ίδιοι διαγνώσει και περιγράψει ορισμένα από τα κακά που γεννά ο καπιταλισμός, έχουν εντοπίσει σε αυτόν την αρνητική στιγμή, και έχουν καμιά φορά προαισθανθεί την κατάρρευσή του. Ο Μαρξ ασκεί κριτική κυρίως σε αυτούς που ονομάζει «χυδαίους οικονομολόγους», οι οποίοι ωραιοποιούν τεχνητά και απατηλά την πραγματικότητα για να την κάνουν πιο εύκολα αποδεκτή σε αυτούς τους οποίους αυτή καταπιέζει. Ανάμεσα σε αυτούς, οι κύριοι στόχοι του είναι οι: Μπένθαμ, Μπαστιά, Ζαν-Μπατίστ Σε.

Αυτό που δεν αποδέχεται είναι ότι παρουσιάζουν την καθεστηκυία τάξη σαν την απόλυτη ορθολογικότητα¹⁵, ή όταν αποδίδουν απατηλά στη σχετική και εφήμερη αρμονία που πέτυχε ο καπιταλισμός στη σύντομη περίοδο της ακμής του μια διάρκεια, ή, ακόμα, μια θαυματουργή αιωνιότητα.

Σχετικά με αυτό το θέμα, ο αποδιοπομπαίος τράγος είναι συχνά για τον Μαρξ ο Μπαστιά, τον οποίο αποκαλεί «επαγγελματία αρμονιστή και απολογητή»¹⁶.

Ο Μπαστιά δεν ήταν πράγματι ο τυπικός υπερασπιστής του καλύτερου δυνατού οικο-

νομικού και κοινωνικού κόσμου όταν δημοσίευε το περίφημο έργο του *Οι οικονομικές αρμονίες*, που ο Μαρξ το χαρακτήριζε «οικονομική θεοδικία»¹⁷;

Ο Μαρξ ειρωνεύεται την αρμονική σοφία ενός Μπασιτιά και των τενόρων της αισιοδοξίας της ελεύθερης αγοράς, καθώς και όλους όσοι πιστεύουν στις «έμφυτες αρμονίες του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής»¹⁸, στον παράδεισο της αρμονίας¹⁹, στα «μαθήματα των καθηγητών της αρμονίας της αστικής οικονομίας»²⁰.

Επιτίθεται επίσης στους πιο σημαντικούς μεταξύ αυτών, τους λίγο λιγότερο χυδαίους μέσα στη χυδαιότητα. Καταγγέλλει έτσι, και καμιά φορά σε τόνο διακωμώδησης, τον δημιουργό των απολογητικών δογμάτων, τον Μπένθαμ²¹. Χρειάζεται άραγε να υπενθυμίσουμε σχετικά με αυτό μερικές αράδες από ένα πασίγνωστο χωρίο του *Κεφαλαίου*,

«Είναι ακριβώς επειδή ο καθένας ασχολείται με τη δουλειά του, και κανείς με τη δουλειά του άλλου, που όλοι, κάτω από την επίδραση μιας προκατασκευασμένης αρμονίας των πραγμάτων ή υπό την προστασία μιας εις το έπακρο οξυδερχούς πρόνοιας, εκπληρώνουν εκείνο μόνο το έργο που αντιστοιχεί στο αμοιβαίο πλεονέκτημα της κοινής χρησιμότητας και του κοινού συμφέροντος»²².

Οι «αρμονιστές» κρίνουν τον κόσμο αυτό τόσο ευτυχημένο που λογαριάζουν να διαδώσουν τα οφέλη του και προς εκείνους που δεν τα γνωρίζουν ακόμη, επειδή διαβιούν σε χώρες καθυστερημένες οικονομικά και κοινωνικά, όντας ακόμα δουλοκτητικές ή φεουδαρχικές. Σχεδιάζουν λοιπόν να κατακτήσουν και να αποικίσουν αυτές τις χώρες. Για να είναι όμως η επιχείρηση αυτή αποδοτική γι' αυτούς, πρέπει να συνοδεύεται από την επιβολή του καπιταλιστικού συστήματος. Ο Μαρξ κάνει έναν λεπτομερή απολογισμό ενός από τα συγκεκριμένα αυτά σχέδια, για να αναφωνήσει στη συνέχεια, στα γαλλικά: «Από εκεί και πέρα όλα θα πάνε καλύτερα στον καλύτερο δυνατό κόσμο»²³. Είναι η αλήθεια, όμως, πως αποφεύγει, και σε αυτή την περίπτωση, να αποδώσει αυτή τη ρήση στον Λάμπνιτς στην αυθεντική της μορφή.

Πάντως είναι πεπεισμένος πως η αυτόματη, «έμφυτη», προκατασκευασμένη, ανεξάρτητη από τη θέληση των ανθρώπων καπιταλιστική αρμονία δεν είναι μια παγίδα. Βασίζεται στην πεποίθηση μιας φυσικής και αναγκαίας ισορροπίας ανάμεσα στην προσφορά και τη ζήτηση μέσα στην αγορά. Ο Μαρξ πασχίζει, κατά ένα μεγάλο τμήμα της ζωής του, να αποδείξει πως αυτός «ο νόμος της ισορροπίας της προσφοράς και της ζήτησης», αυτή η αρμονία, είναι ψεύτικα.

Ο κάλλιστος κόσμος

Είτε το ξέρουν είτε όχι, οι απολογητές παίρνουν στην πραγματικότητα το μέρος της καθεστηριχίας τάξης, τον καπιταλιστικό κόσμο, και εν αντιθέσει, οι επαναστάτες, έτσι όπως τους εννοεί ο Μαρξ, με όποιον τρόπο κι αν είναι, βοηθούν στην ανάπτυξη των σπερμάτων και των υποσχέσεων ενός νέου καλύτερου κόσμου, ή ακόμα καινούργιων και καλύτερων διαδοχικών κόσμων: πρώτα η επιβεβαιωμένη δημοκρατία, και έπειτα ο σοσιαλισμός, του οποίου καθορίζει τις συνθήκες εμφάνισης, και στη συνέχεια ο κομμουνισμός που θα εγκαι-

νιάσει την εποχή του νεωτερισμού και της ελεύθερης δημιουργίας, του οποίου το συγκεκριμένο περιεχόμενο είναι απρόβλεπτο.

Τότε θα συμπληρωθεί αυτό που μερικές φορές αποκαλούμε η «προϊστορία» του ανθρώπου, και θα αρχίσει η αληθινή ιστορία, όπου ο καθένας θα μπορεί να αναπτυχθεί ελεύθερα μέσα σε μια ανθρωπότητα που και η ίδια θα είναι ολικά απελευθερωμένη.

Αυτό που ο Μαρξ και ο Ένγκελς θέλησαν να καταδείξουν είναι η παρουσία μέσα στον παρόντα κόσμο της συγκεκριμένης δυνατότητας της ανάπτυξης ενός μελλοντικού κόσμου. Προέβησαν λοιπόν στην ανάλυση και την κριτική αυτού εδώ του κόσμου. Το κύριο έργο του Μαρξ σχετικά με αυτό το θέμα ήταν το *Κεφάλαιο*, που αριθμεί περίπου 3.700 σελίδες και είναι αρκετά δυσκολοδιάβαστο.

Όμως όταν πρόκειται για την παρουσίαση του μελλοντικού κάλλιστου κόσμου αυτού καθαυτόν, ο Ένγκελς περιορίζεται σε μια εικοσαριά αράδες, έχοντας τη φροντίδα να ξεφύγει από κάθε περιγραφικό ουτοπισμό. Και δίχως αμφιβολία αναπτύσσει για τους αναγνώστες του ένα θαυμάσιο όραμα που είναι όμως καθαρά αρνητικό: δεν φανερώνει από αυτό τον μελλοντικό κόσμο παρά μόνο ότι αντικρούει τα ειδικά χαρακτηριστικά του παρόντος κόσμου, το αντίθετο του σύγχρονου κόσμου, αποτέλεσμα μιας επανάστασης πολύ πιο ριζικής και πρωτότυπης από οποιαδήποτε άλλη.

Θωρεί πως μετά από τόσες έρευνες και αναλύσεις βρίσκεται σε θέση να πιστοποιήσει τη δυνατότητα ενός τέτοιου κόσμου. Το δυνατό αποφασίζει για όλα! Μα ποιος είναι λοιπόν αυτός ο κόσμος που κατέστη δυνατό;

«Με την ιδιοποίηση των μέσων παραγωγής από την κοινωνία, η εμπορική παραγωγή καταργείται, άρα και η κυριαρχία του προϊόντος επί των παραγωγών. Η εγγενής αναρχία της κοινωνικής παραγωγής αντικαθίσταται από μια συνειδητά σχεδιασμένη οργάνωση. Ο αγώνας για την ατομική επιβίωση σταματά. Μόνο με αυτό τον τρόπο ο άνθρωπος ξεφεύγει, κατά κάποιον τρόπο, από το ζωικό βασίλειο, περνά από τις ζωικές συνθήκες ύπαρξης σε συνθήκες καθαρά ανθρώπινες. Το σύνολο εκείνων των συνθηκών ύπαρξης που φυλακίζουν τον άνθρωπο και που μέχρι τώρα τον εξουσιάζουν περνά τώρα υπό τον έλεγχο και την κυριαρχία των ανθρώπων, που για πρώτη φορά γίνονται τώρα συνειδητά οι πραγματικοί κύριοι της φύσης, επειδή γίνονται και οι κύριοι της δικής τους κοινωνικοποίησης. Οι νόμοι αυτής καθαυτής της κοινωνικής τους δραστηριότητας που εμφανίζονταν μέχρι τώρα στα μάτια τους σαν ξένοι νόμοι, σαν φυσικοί νόμοι που τους εξουσίαζαν, θα διέπονται στο εξής από τους ανθρώπους με πλήρη επίγνωση της πραγματικότητας, και με αυτό τον τρόπο θα ελέγχονται. Αυτή καθαυτή η κοινωνικοποίηση των ανθρώπων, που έμοιαζε να εκχωρείται σε αυτούς από τη φύση και την ιστορία, γίνεται τώρα αποτέλεσμα της δικής τους ελεύθερης δράσης. Οι ξένες προς αυτούς αντικειμενικές δυνάμεις που κυβερνούσαν μέχρι τώρα την ιστορία περνούν τώρα υπό τον έλεγχο των ίδιων των ανθρώπων. Από τη στιγμή αυτή και μόνο οι άνθρωποι θα φτιάχνουν με πλήρη συνείδηση την ίδια τους την ιστορία, και οι κοινωνικές αιτίες που θα τίθενται σε δράση από αυτούς θα επιτυγχάνουν, με έναν κυριαρχικό τρόπο και σε ποσότητα ολοένα μεγαλύτερη, τα επιθυμητά σε αυτούς αποτελέσματα. Είναι το άλμα που η ανθρωπότητα πραγματοποιεί από το βασίλειο της αναγκαιότητας στο βασίλειο της ελευθερίας»²⁴.

Η ελευθερία είναι η τελευταία λέξη, είναι ο στόχος και η έσχατη επιδίωξη. Όχι η ευτυχία, ούτε η τελειότητα, ούτε η ομορφιά. Μετά το θαυμαστό τούτο άλμα που ο Ένγκελς ανα-

κοινωνεί στον κόσμο, ο κόσμος θα είναι ακόμα ένας κόσμος δυνατής δράσης και δημιουργίας – όχι ένας κόσμος παγιωμένος στην τελειότητά του.

Δεν πρόκειται λοιπόν όσον αφορά τον Μαρξ για τον καλύτερο των δυνατών κόσμων, παρά για τη δυνατότητα ενός καλύτερου κόσμου. Όσο για την είσοδο σε αυτό τον καλύτερο κόσμο, ο Μαρξ θεωρούσε πάντα πως θα ήταν μακρόχρονη, δύσκολη, δραματική, επίπονη.

Έκανε συχνά λόγο για τους όρους της πραγματοποίησης του πρώτου σταδίου, του σοσιαλισμού, και πρέπει να αναγνωρίσουμε πως κανένας από αυτούς τους όρους δεν ήταν παρών στις χώρες της ανατολικής Ευρώπης, όπου ακριβώς επιχειρήθηκε η εγκαθίδρυση του σοσιαλισμού – και ακόμα λιγότερο στις ασιατικές χώρες. Όσον αφορά αυτή την εγκαθίδρυση του σοσιαλισμού, το τότε αυτή θα καταστεί δυνατή, ο Μαρξ δεν μπήκε ποτέ σε λεπτομέρειες: «Απαιτείται για την κοινωνία μια άλλη υλική βάση, δηλαδή μια ολόκληρη σειρά υλικών συνθηκών ύπαρξης, που αυτές οι ίδιες αποτελούν με τη σειρά τους το φυσικό προϊόν μιας μακράς και επίπονης ιστορικής ανάπτυξης»²⁵.

Ωστόσο, αν απομακρυνθούμε από αυτή την προοπτική και εξετάσουμε την ολική άποψη της ιστορίας που θα μπορούσε να είναι αυτή του Μαρξ, αντιλαμβανόμαστε πως διακρίνει, μέσα σε κάθε ανθρώπινο κόσμο, μια περίοδο διαμόρφωσης, μέσα στα συντρίμια του παλιού κόσμου, μια περίοδο καλής λειτουργίας και επιτυχιών και έπειτα μια περίοδο αποσύνθεσης. Κατά συνέπεια, είναι μέσα στον κάθε ιστορικό κόσμο που συναντάται το καλό και το κακό, αλλά διαδοχικά. Η δουλεία, η φεουδαρχία, ο καπιταλισμός υπήρξαν αρχικά κάτι το καλό, ενώ έπειτα μετατράπηκαν σε κακό. Εξετάζοντας μέσα στη συγκεκριμένη ολότητά του τον καθένα από αυτούς τους κόσμους, μαζί με τα συγκεκριμένα ελαττώματα και τις αντιφάσεις τους, ο καθένας εμφανίζεται καλύτερος από τον προηγούμενο.

Ο Λάμπνιτς απέβλεπε κι αυτός στην ανθρώπινη πρόοδο και σε ένα μέλλον διαφορετικό από το παρόν. Δεν έλεγε μήπως ότι το παρόν εγκυμονεί το μέλλον; Στους ανθρώπους που συμβούλευε να προσθέτουν την πράξη στη θεωρία γνώριζε να προσφέρει το παράδειγμα της δημιουργικής, καινοτόμας δραστηριότητας με έναν έξοχο τρόπο. Εξετάζοντας λοιπόν καλά τα πράγματα, ανακαλύπτουμε μια ίσως πιο βαθιά συγγένεια ανάμεσα στον Μαρξ και τον Λάμπνιτς. Σε κάθε κόσμο που χάνεται εξαιτίας των ιδίων του των αδυναμιών, ο Μαρξ ξέρει να διακρίνει τις απαρχές ενός καλύτερου κόσμου. Οι «αδυναμίες» ενός κόσμου είναι η συνθήκη της δυνατότητας πως θα υπάρξει κάτι καλύτερο στον διάδοχό του κόσμο. Από αυτή την ολική άποψη, ο αληθινός κόσμος που προσφέρει στο ανθρώπινο γένος όλες τις δυνατότητες δράσης και στοχασμού δεν είναι σε τελευταία ανάλυση, παρά τις στρεβλώσεις του, ή ακόμα χάρη σε αυτές, ο καλύτερος δυνατός; Είναι έτσι επίσης από την άποψη πως οι άνθρωποι είναι ολωσδιόλου ανίκανοι να φανταστούν κάποιον άλλον, που θα ήταν ριζικά διαφορετικός. Έχοντας κοινή με αυτόν μοίρα, αποτελούν μοιραία μέρος αυτού του κόσμου, και η πιο αγαλίνωτη ακόμα φαντασία δεν μπορεί να αντλήσει παρά από αυτόν την έμπνευση και τα υλικά της.

Αυτή η άποψη είναι βέβαια δύσκολο να γίνει αποδεκτή από εκείνους που υφίστανται φρικώδεις καταστάσεις.

Ένας θεωρητικός μπορεί, αναλαμβάνοντας τις ευθύνες του, να συμβιβαστεί με αυτές τις καταστάσεις, προβάλλοντας τη δικαιολογία πως δεν μπορεί να κάνει διαφορετικά, όμως βρiscosει παρ' όλα αυτά κάποια καλοσύνη στο κακό.

«Το κακό χρησιμεύει για να αυξάνει το καλό», έλεγε κάποιος.
Οπότε, όταν ακούμε να δηλώνεται κατά λέξη

«Όσο πιο πολύ δυναμώνει το κεφάλαιο τόσο περισσότερο δυναμώνει η τάξη των μισθωτών και άρα τόσο περισσότερο πλησιάζει το τέλος της κυριαρχίας των καπιταλιστών. Εύχομαι λοιπόν σε όλους εμάς τους Γερμανούς μια χαρούμενη ανάπτυξη της καπιταλιστικής οικονομίας, και όχι τη στασιμότητά της στην ακινησία»²⁶

ή ακόμα πιο ωμά: «χωρίς την αρχαία δουλεία, δεν θα υπήρχε σύγχρονος σοσιαλισμός»²⁷, λοιπόν πιάνουμε τον εαυτό μας να φοβάται μήπως ο Μαρξ και ο Ένγκελς καταλήξουν να ψάλλουν το περίφημο τροπάριο: «O felix culpa»...! Το είχαν, όπως και να το κάνουμε, λίγο σιγοντάρει, sotto voce...

Σημειώσεις

1. Engels, "Dialectic der Natur", στο Marx-Engels Werke (M.E.W.), τόμ. 20, Βερολίνο 1968, σ. 313.
2. Στο ίδιο, σ. 476.
3. Στο ίδιο, σ. 392.
4. Engels, "Anti-Dühring", στο M.E.W., τόμ. 20, σ. 29.
5. Επιστολή της Τζένου Μαρξ στον Κούγκελμαν, 8 Μαΐου 1870 (M.E.W., τόμ. 32, σ. 711), Επιστολή του Μαρξ στον Ένγκελς (10 Μαΐου 1870 – M.E.W., τόμ. 32, σ. 504): «Γνωρίζεις το θαυμασμό μου για τον Λάμπνιτς».
6. *Gesellschaftsspiegel, Organ zur Vertretung der besitzlosen Volksklassen und zur Beleuchtung der gesellschaftlichen Zustände der Gegenwart*, Zweiter Band, Elberfeld 1846, σ. 14-26.
7. *Marx-Engels-Gesamt-Ausgabe* (MEGA), 1, 3, Βερολίνο 1932, σ. 391-407.
8. Jacques Peuchet, *Mémoires tirés des archives de la police de Paris, pour servir à l'histoire de la morale et de la police, depuis Louis XIV jusqu'à nos jours*, Παρίσι 1838, 3, 8.
9. Engels, "Un fragment de Fourier sur le commerce", στο M.E.W., Βερολίνο 1969.
10. Engels, "Situation de la classe ouvrière en Angleterre", στο M.E.W., 2, σ. 454.
11. Στο ίδιο, σ. 641 και M.E.W., 22, σ. 269-270.
12. A. Thiers, *Histoire de la Révolution française*, 3η έκδ., Παρίσι 1832, σ. 7.
13. M.E.W., 7, σ. 415.
14. "Le Capital", στο M.E.W., 23, Βερολίνο 1968, σ. 184.
15. "Théories sur la plus-value", στο M.E.W., 24 (3), Βερολίνο 1967, σ. 93.
16. Στο ίδιο, σ. 93.
17. *Contribution à la critique de l'économie politique*, γαλλ. μτφ., Παρίσι 1957, σ. 225.
18. *Le Capital*, γαλλ. μτφ. του J.P. Lefebvre, Παρίσι 1983, σ. 632.
19. *Contribution à la critique de l'économie politique*, ό.π., σ. 226.
20. "Théories sur la plus-value", στο M.E.W., 24 (2), Βερολίνο 1967, σ. 114.
21. Marx, "Capital", στο M.E.W., 23, σ. 636-637.
22. Στο ίδιο, σ. 189-190. Γαλλ. μτφ., ό.π., σ. 197-198.
23. *Le Capital*, ό.π., σ. 800. Γαλλ. μτφ., ό.π., σ. 866.
24. "Anti-Dühring", στο M.E.W., 20, σ. 264. Γαλλ. μτφ. *Socialisme utopique et socialisme scientifique*, Παρίσι 1973, σ. 117-118.
25. *Le Capital*, γαλλ. μτφ., ό.π., σ. 91 – M.E.W., 23, σ. 94.
26. M.E.W., 22, Βερολίνο 1963, σ. 50.
27. M.E.W., 20, Βερολίνο 1968, σ. 168.